

## ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ներքին կեանքի հիւանդոս առայայտութիւնները:—Բազուի արեւմահեղ անցները:—Հասարակութեան եւ էջմիածնի ցոյց տուած նախաձեռնութիւնը եւ ինքնօգնութիւնը:—Կովկասեան ազգերի համեմատութեան զադափարի յաղթանակը:—Շանի հեռագիրը:—Պատշոնական հաղորդագրութիւն Թիֆլիսի, Բարումի երեւանի եւ Կովկասի այլ տեղերի զանազան խառնակութիւնների մասին:—Թիֆլիսի երգ. հաւատ. կազմած յանձնաժողովը:—Հայերի պատգամաւորութիւնը Պետերբուրգում:—† Մեծ իւլի. Սերգէյ Ալեքանդրովիչ:—Կարող. կողմից Կովկասի փոխարհային ուղարկած հեռագիրը եւ նրա պատասխանը:—Կուրիական զործերը:—Մամուլի վերաբերեալ կարգադրութիւններ:—† Սիմէօն Հայտնմեան:

Այն օրից երբ սկսել է պատերազմը Հեռաւոր-Արեւելքում լայնածաւալ պետութեան ներքին կեանքի մէջ տեղի են ունենում յուզումներ, բազմաթիւ տխուր դէպքեր և արիւնալի անցքեր, որոնք ցոյց են տալիս որ մեր ներքին կեանքը տառապում է ծանր, թէև ոչ անբուժելի հիւանդութիւնից: Ներքին գործոց նախկին մինիստր Սվետոպոլկ Միրսկին իր կարճատև գործունէութեան ընթացքում կարողացաւ հնարաւորութիւն տալ հասարակական արթնացած ինքնագիտակցութեան՝ ճիշտ դիպչող դնելու այդ ներքին հիւանդութեան և միջոցներ առաջարկելու՝ կանոնաւոր զարգացումից շեղած կեանքին տալ քաղաքակիրթ երկրին վայել կազմութիւն: Այդ հիմնական միջոցների մասին մենք առիթ ենք ունեցել մի քանի անգամ յիշելու: Մենք տեսանք որ դեկտեմբերի 12-ին Ուկրաին նպատակն էլ հէնց կեանքի հասունացած պահանջներին գործացում տալն էր: Սակայն մինչև մինիստրների Կոմիտէտը երկար ու բարակ քննում է թէ ինչպէս կեանքի մէջ իրականացնել Բարձրագոյն Ուկրաին մէջ ուրուազած կէտերը, ներքին կեանքը կանգ չի առնում և խառնակ դրութիւնը ամենուրեք նորանոր արտայայտութիւններ է գտնում, աւելի ևս բարդացնելով և ծանր դարձնելով ահազին օրգանիզմի տառապանքը: Իրար յետևից թափւում են, ինչպէս առատութեան եղջիւրից, անկարգութիւններ, գործադուլ, թէ անհատական և թէ մասսային սպանութիւններ: Պետերբուրգի հողոցներում յունուարի 9—11 անցքերից յետոյ նման դէպքեր



պատահեցին Մոսկուայում, Վարշավայում, Հելսինգֆորսում, Թիֆլիսում, Քուսթայիսում և այլ քաղաքներում: Բանտորական ընդհանուր գործադուլը ահագին հարուած տուաւ երկրի արդիւնաբերութեան և առետրին, օրերով և շաբաթներով լրագըներն չէին լոյս տեսնում, երթեկեկութիւնը երկաթուղիներով և քարշակներով ընդհատուել էր, բարձրագոյն դպրոցները փակուել են, և այդ ընդհանուր քաօսի մէջ դեռ նոր էին մոռացուած Քիշնեի և Գոմելի հրէական ջարդերի սարսափները, որ ազգերի կուտուրական, խաղաղ առաջադիմութեան ու համընդհանրութեան թշնամիներին աջողուեց սարքել աւելի ևս զարհուրելի կոտորածներ թուրքերի և հայերի մէջ Բագուում:

Քսան տարի է որ Անդրկովկասում հայերի և թուրքերի մէջ մասսային ընդհարումներ տեղի չեն ունեցել: Եւ այն ինչ որ քսան տարի առաջ պատահել է Երևանում—մի չնչին կռիւ էր համեմատութեամբ այն սարսափներին, որոնք ընդ միշտ անմոռաց կը դարձնեն, ոչ միայն Բագուի, այլ և Անդրկովկասի պատմութեան մէջ արիւնսաներկ տանջանքներով և զազանային անգթութիւններով դրօշմուած փետրուար 6, 7, 8 և 9:

Տգէտ, մարդասպանութեան և թալանի բնագոյներով շուտ բռնկուող թուրք ամբոխը, ինչ-որ մութ ուժերի կայէնական ձեռքերում կոյր գործիք դարձած, չորս օրուայ ընթացքում աշխարհին ցոյց տուեց վայրագութեան այնպիսի տեսարաններ, որոնց նմանը աներևակայելի է ոչ միայն քաղաքակիրթ երկրների խաղաղ կեանքում, այլ նոյնիսկ պատերազմական դրութեան մէջ, ուր մանուկների խողխողումը, կանանց բռնաբարութիւնը, խաղաղ անզէն քաղաքացիների սպանութիւններ տեղի չեն ունենում և քաղաքացիների տները, կայքը, կեանքը ապահովուած են լինում թշնամու յարձակումներից: Իսկ Բագուում սրկակաների վրնակներ զինուած հրացաններով և ատրճանակներով, օր ցերեկով, իշխանութեան աչքի առաջ, դիւային որսորդութիւն էին սարքել և զնդակահար էին անում ամեն մի պատահած հային, պաշարում էին նրանց տները, հրկիզում, ներս խուժում այնտեղ և մորթոտում մեծ ու փոքր, կին և տղամարդ, կոտորատում ու ոչնչացնում նրանց կահկարասին, փրկանք պահանջում, փախցնում կանանց կայլն կայլն:

Բարբախտաբար թուրք ժողովուրդը ցոյց տուեց որ նա ընդհանուր առմամբ արդէն այնքան հասունացել է և քաղաքակիրթուել որ դատապարտելով դատապարտում է իր կրօնակիցների այդ տեսակ վայրենի և տմարդի քաջագործութիւնները: Կոտորածի ժամանակ շատ թուրքեր պահպանել են և ազատել իրանց տներում հայերին: Եւ բաւական էին թուրք ժողովուրդի



մի քանի հեղինակաւոր անձանց հանդարտեցնող խօսքեր որ սթափուէր իր կատաղի խելագարութիւնից զազանացած ամբոխը և հաշտութեան ձեռք մեկնէր համաքաղաքացի հային:

Այդպիսով խաւարի և չարութեան որդիք այս անգամն էլ, ինչպէս և միշտ, սխալուեցան իրանց սպասելիքների մէջ: Թուրքը և հայը, սարսափելի կոշմարից սթափուած, արիւնաշաղախ փողոցներում ընկած դիակների, միտղ տների, աւերուած և թալանուած խանութների առաջ զարհուրեցին, տեսան այն վիհը, որ բացուած էր նրանց առաջ և աւելի ևս մեծ գիտակցութեամբ փարեցին համերաշխութեան դադափարին: Պէտք է անաչառ և ազատ քննութիւնը լոյս աշխարհ հանի այդ եղբայրասպան երկպառակութեան իսկական հեղինակներին, որոնք կարող են և պապաւորւմ առաջ բերել նման սարսափներ...

Իսկ մինչև այդ քննութիւնը բոլորին համար պարզ են հետեւեալ կէտերը. 1) ամբողջ ամիս Բագուում խօսուում էր թիւրքերի և հայերի մէջ սպասուող ընդհանրումների մասին և հայերը, հաւատ չընծայելով այդ շուկներին, անհոգաբար ոչ մի ջանք գործ դրին աղէտի առաջն առնելու և պաշտպանուելու համար. 2) թալանողների, հրկիզողների և մարդասպանների ամբողջ խումբը կազմուած էր թուրք ժողովրդի տականքսից, որին միացել էին շրջակայ գիւղերից հրաւիրած սրիկաներ: Յարձակուողները բոլորն էլ զինուած էին հրացաններով, նոր բեղովներներով և դաշոյններով. 3) այդ խումբը առաջուց կազմակերպուած էր, գործում էր որոշ ծրագրով, որի իրադրծումը նպաստաւոր պայման էր գտնում պոլիցիայի թուլութեան մէջ. 4) ոչ մի կրօնական, ցեղական կամ տնտեսական պատճառ չի յարուցել այդ արիւնալի երկպառակութիւնը հայերի և թուրքերի մէջ:

Սուգի այդ օրերում միխթարական էր տեսնել այդ աղէտի առաջն առնելու գործում հասարակական ինքօգնութեան նախաձեռնութիւնը: Կարելի է ասած որ եթէ աջողուեց սահմանափակել ամբոխային կատաղութիւնը համարեա Բագուով և այդ տեղ էլ շուտ հանգցնել բորբոքուած կիրքերը—այդ բանում ամենամեծ դերը կատարեց հասարակութիւնը ինքը, իր ներկայացուցիչների միջոցով: Բոլորին յայտնի է արդէն թէ ինչ արաւ հասարակութիւնը: Մէքը ուզում ենք նորոգել ընթերցողի յիշողութեան մէջ այդ ինքնօգնութեան գլխաւոր արտայայտութիւնները, որպէսզի ընդգծենք թէ ազգերի համերաշխութեան գործում ինչ ահագին ոյժ են կազմում հանգստացնող, խաղաղասիրական միջոցները:



Ամենից առաջ ցնցուեց Թիֆլիսը. բարեբախտաբար Կովկասի մայրաքաղաքի քաղաքագլուխն էր Ք. Վերմիշեանի պէս մի անձ, որ ազգերի համերաշխութեան և խաղաղ-կուրտուրական զարգացման ամենահամոզուած ներկայացուցիչն է: Ք. Վերմիշեանը փետրուարի 9-ին ներկայացրեց Կովկասի կառավարչապետի պ. պաշտօնակատարին հետեւեալ զեկուցագիրը. «Մարտափետի լուրերը Բազու քաղաքից արիւնհանդ բռնութիւնների մասին, որոնք կատարուեալ են օր ցերեկով, սաստիկ ցընցեցին Թիֆլիսի ազգաբնակութիւնը: Մարդու սիրտը ուղղակի արիւնոտուեալ է լսելով այդ խմբային սպանութիւնների, խաղաղ ժողովրդի այդ կոտորածի մասին, այն ժողովրդի, որ իրան պատսպարուած էր կարծում ռուսաց օրէնքների հովանու տակ սոսկալի գաղանութիւններից, որոնք նախատինք են կազմում մեր ժամանակի համար: Ո՞վ է յանցաւորը այդ սարսափների մէջ, ում ոճրագործ արարքներով պայմանաւորուած է այդպիսի արիւնհանդ ղէպքերի հնարաւորութիւնը—այդ, իհարկէ, երեւան կը հանէ անաչառ քննութիւնը: Բայց մինչև որ արդարադատութիւնը կ'արտասանէ իր վճռական խօսքը—Բազուից թնդացող ողբերը և հառաչները պարտաւորութիւն են դնում ինձ վրայ, իբրև ներկայացուցիչ Թիֆլիսի ազգաբնակութեան, որի կազմի մէջ մտնում են նշանաւոր չափով թէ հայերը և թէ մուսուլմանները, հայցել ձեզ, ձերդ գերազանցութիւն, ձեր անձնական հեղինակաւոր միջամտութեամբ վերջ դնել կոտորածին, որ անջնջելի արատ է սփռում մեր պատմութեան վրայ: Թիֆլիսի ժողովրդի անունից թոյլ եմ տալիս ինձ արտայայտել հաստատ յոյս, որ երկրի բարձր պետը, օժտուած մեր թագաւոր թագաւորի բոլոր արտակարգ լիազօրութիւններով, այնպիսի մի ըոպէլն, երբ ազգաբնակութեան երկու խմբեր, կատաղած դրութեան մէջ, ներկում են իրանց ձեռքերը իրանց եղբայրների արիւնով, կարտասանէ իր խաղաղարար խօսքը: Մեծ է այն պատասխանատւութիւնը, որ դնում է իշխանութիւնը, բայց մեծ են և խորին բաւականութեան զգացումները, երբ իշխանութիւնը իր բարոյական հեղինակութեան ոյժով մտցնում է խաղաղութիւն և անդորրութիւն եղբայրասպան երկպառակութեամբ ծուլատուող ժողովրդի մէջ: Բազուից եկած չարագուշակ լուրերին նայելով, պէտք է արագ և իրական օգնութիւն: Այլապէս քաղաքին սպառնում է այնպիսի կոտորած և այնպիսի աւերումն, որի առաջ գունատուեալ են միջնադարեան ֆանատիկոսութեան բոլոր սարսափները: Տեղական իշխանութիւնները Բազուում, ըստ երևոյթին, անզօր են հանդիսացել ճնշել կոտորածը իրանց միջոցներով: Արագ և իրական



օգնութիւն ցոյց տալ կարող է միայն բարձր իշխանութիւնը, որ յանձին ձեր գերազանցութեան վայելում է բարոյական հեղինակութեան ամբողջ ոյժը: Ձեր վճռից է կախուած հարկւրաւոր անմեղ մարդկանց կեանքի փրկութիւնը: Միայն այն որ — Աստուած չանէ — Բագոււմ վառուած հրդեհի բոցը իր արիւնազանգ շողը կը գցէ մեր երկրի ուրիշ մասերի վրայ, գուցէ նաեւ Թիֆլիսում, տալիս է ինձ համարձակութիւն և պարտաւորեցնում է խնդրել շուտով օգնութիւն հասցնել Բագուի ժողովրդին:

Չբաւականանալով այդ ղեկուցումով, Թիֆլիսի քաղաքագլուխը փետրուարի 9-ին հեռագրներ ուղարկեց Բագուի մահմեդական ազգաբնակչութեան մի քանի հեղինակաւոր ներկայացուցիչներին հետեւեալ մտքով. «Դիմում եմ ձեր ազդեցութեան ձեր դաւանակիցների վրայ, և խնդրում եմ ձեր ազդեցութեան ինչ որ թանգ է ձեզ համար, նպաստել ժողովրդի խաղաղացման և արիւնահեղ դէպքերի դադարեցման, որոնք անշնչելի արատ են դնում և ծանր պատասխանատուութիւն մեզ ամենքիս՝ խաղաղ կուլտուրայի մարդկանցս վրայ: Ուշ դարձրէք, թէ ինչ խորին վիճ է բացւում մեր դաւանակիցների դարևոր եղբայրական յարաբերութիւնների մէջ այդպիսի արիւնահեղ աւերումներով»:

Այս հեռագրներին ի պատասխան քաղաքագլուխ Վերմիշեանը ստացաւ հետեւեալ հեռագիրը Ֆարուխ բէկ Վեդրիովից. «Հայ և մահմեդական հոգևորականութիւնները նահանգապետի և պատուաւոր մարդկանց հետ շրջելով փողոցները, հանգստացրին ժողովրդին»:

Չբաւականանալով դրանով Թիֆլիսի քաղաքային դուման ընտրեց մի յատուկ յանձնաժողով, որ պէտք է փաստեր և տեղեկութիւններ հաւաքէ Բագոււմ կատարուած արիւնալի դէպքերի մասին, հարց ու փորձի ենթարկէ այնտեղից ժամանած անձներին, որպէսզի հնարաւոր լինի իմանալ, թէ ով է այդ հրէշաւոր դէպքերի պատճառը, նրանց պատասխանատուն և թէ ում պէտք է, իբր չարիքի հեղինակի, քաշել դատարանի առաջ:

Քաղաքագլխի նախաձեռնութեամբ Թիֆլիսի ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերի պատգամաւորները ներկայացան փետր. 13-ին գեներալ էյտենյանտ Ե. Դ. Մալամային, և Թիֆլիսի նահանգի ազգաբնակչութեան անունից իշխ. Դ. Զ. Մելիքով դիմեց կառավարչապետի պ. պաշտօնակատարին մի զգաւորած ճառով, որի մէջ յայտնեց, թէ պատգամաւորութիւնը կել է խնդրելու ոչ պաշտպանութիւն, ոչ արդարադատութիւն,



Ամենից առաջ ցնցուեց Թիֆլիսը. բարեբախտաբար Կովկասի մայրաքաղաքի քաղաքագլուխն էր Ք. Վերմիշեանի պէս մի անձ, որ ազգերի համերաշխութեան և խաղաղ-կուտուրական զարգացման ամենահամոզուած ներկայացուցիչն է: Ք. Վերմիշեանը փետրուարի 9-ին ներկայացրեց Կովկասի կառավարչապետի պ. պաշտօնակատարին հետեւեալ զեկուցագիրը. «Սարսափելի լուրերը Բազու քաղաքից արիւնահեղ բռնութիւնների մասին, որոնք կատարուած են օր ցերեկով, սաստիկ ցընցեցին Թիֆլիսի ազգաբնակութիւնը: Մարդու սիրտը ուղղակի արիւնոտուած է լսելով այդ խմբային սպանութիւնների, խաղաղ ժողովրդի այդ կոտորածի մասին, այն ժողովրդի, որ իրան պատսպարուած էր կարծում ուսաց օրէնքների հովանու տակ սոսկալի զաղանութիւններից, որոնք նախատինք են կազմում մեր ժամանակի համար: Ո՞վ է յանցաւորը այդ սարսափների մէջ, ում ոճրագործ արարքներով պայմանաւորուած է այդպիսի արիւնահեղ ղէպքերի հնարաւորութիւնը—այդ, իհարկէ, երևան կը հանէ անաչառ քննութիւնը: Բայց մինչև որ արդարադատութիւնը կ'արտասանէ իր վճռական խօսքը—Բազուից թնդացող ողբերը և հառաչները պարտաւորութիւն են դնում ինձ վրայ, իբրև ներկայացուցիչ Թիֆլիսի ազգաբնակութեան, որի կազմի մէջ մտնում են նշանաւոր չափով թէ հայերը և թէ մուսուլմանները, հայցել ձեզ, ձերդ գերազանցութիւն, ձեր անձնական հեղինակաւոր միջամտութեամբ վերջ դնել կոտորածին, որ անջնջելի արատ է սփռում մեր պատմութեան վրայ: Թիֆլիսի ժողովրդի անունից թոյլ եմ տալիս ինձ արտայայտել հաստատ յոյս, որ երկրի բարձր պետը, օժտուած մեր թագաւոր թագաւորի բոլոր արտակարգ լիազօրութիւններով, այնպիսի մի բոլէին, երբ ազգաբնակութեան երկու խմբեր, կատաղած դրութեան մէջ, ներկում են իրանց ձեռքերը իրանց հեղաշրջների արիւնով, կարտասանէ իր խաղաղարար խօսքը: Մեծ է այն պատասխանատուութիւնը, որ դնում է իշխանութիւնը, բայց մեծ են և խորին բաւականութեան զգացումները, երբ իշխանութիւնը իր բարոյական հեղինակութեան ոյժով մտցնում է խաղաղութիւն և անդորրութիւն հեղաշրջապան երկպառակութեամբ ծուռտուտղ ժողովրդի մէջ: Բազուից եկած չարագուշակ լուրերին նայելով, պէտք է արագ և իրական օգնութիւն: Այլապէս քաղաքին սպառնում է այնպիսի կոտորած և այնպիսի աւերում, որի առաջ գտնատուում են միջնադարեան ֆանատիկոսութեան բոլոր սարսափները: Տեղական իշխանութիւնները Բազուում, ըստ երևոյթին, անզօր են հանդիսացել ճնշել կոտորածը իրանց միջոցներով: Արագ և իրական



օգնութիւն ցոյց տալ կարող է միայն բարձր իշխանութիւնը, որ յանձին ձեր գերազանցութեան վայելում է բարոյական հեղինակութեան ամբողջ ոյժը: Ձեր վճռից է կախուած հարկաւոր անմեղ մարդկանց կեանքի փրկութիւնը: Միայն այն որ — Աստուած չանէ — Բագոււմ վառուած հրդեհի բոցը իր արիւնշաղանգ շողը կը գցէ մեր երկրի ուրիշ մասերի վրայ, գուցէ նաև Թիֆլիսում, տալիս է ինձ համարձակութիւն և պարտաւորեցնում է խնդրել շուտով օգնութիւն հասցնել Բագուի ժողովրդին:

Ձբաւականանալով այդ գեկուցումով, Թիֆլիսի քաղաքագլուխը փետրուարի 9-ին հեռագրներ ուղարկեց Բագուի մահմեդական ազգաբնակչութեան մի քանի հեղինակաւոր ներկայացուցիչներին հետեւեալ մտքով. «Դիմում եմ ձեր ազդեցութեան ձեր դաւանակիցների վրայ, և խնդրում եմ յանուն այն ամենի ինչ որ թանգ է ձեզ համար, նպաստել ժողովրդի խաղաղացման և արիւնահեղ դէպքերի դադարեցման, որոնք անջնջելի արատ են դնում և ծանր պատասխանատուութիւն մեզ ամենքիս՝ խաղաղ կուլտուրայի մարդկանցս վրայ: Ուշ դարձէ՛ք, թէ ինչ խորին վիճ է բացւում մեր դաւանակիցների դարևոր եղբայրական յարաբերութիւնների մէջ այդպիսի արիւնահեղ աւերումներով»:

Այս հեռագրերն ի պատասխան քաղաքագլուխ Վերմիշեանը ստացաւ հետեւեալ հեռագիրը Փարուխ բէկ Վեզիրովից. «Հայ և մահմեդական հոգևորականութիւնները նահանգապետի և պատուաւոր մարդկանց հետ շրջելով փողոցները, հանգստացրին ժողովրդին»:

Ձբաւականանալով դրանով Թիֆլիսի քաղաքային դուման ընտրեց մի յատուկ յանձնաժողով, որ պէտք է փաստեր և տեղեկութիւններ հաւաքէ Բագոււմ կատարուած արիւնալի դէպքերի մասին, հարց ու փորձի ենթարկէ այնտեղից ժամանած անձերին, որպէսզի հնարաւոր լինի իմանալ, թէ ո՞վ է այդ հրէշաւոր դէպքերի պատճառը, նրանց պատասխանատուն և թէ ո՞ւմ պէտք է, իբր չարիքի հեղինակի, քաշել դատարանի առաջ:

Քաղաքագլխի նախաձեռնութեամբ Թիֆլիսի ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերի պատգամաւորները ներկայացան փետր. 13-ին գնեւեալ լէյտենանտ Ն. Դ. Մայրամային, և Թիֆլիսի նահանգի ազգաբնակչութեան անունից իշխ. Դ. Զ. Մեղիկով դիմեց կառավարչապետի պ. պաշտօնակատարին մի զգացուած ճառով, որի մէջ յայտնեց, թէ պատգամաւորութիւնը եկել է խնդրելու ոչ պաշտպանութիւն, ոչ արդարադատութիւն,



որովհետև նա համոզուած է, որ այդ բոլորը տրուելու է և առանց նրա խնդիրքի, այլ հայցում է՝ միացնել Կովկասի բոլոր ազգութիւնները ընդհանուր հայրենիքի սիրոյ մէջ: Այդ իսկ պատճառով պատգամաւորութիւնը խնդրում էր ուղարկել Բագու ցաւալի անցքերի պատճառների քննութեան և խաղաղութիւն մտցնելու համար բոլորից յարգուած իշխան Ի. Գ. Ամիրխորուն: Գեն.-լ. Մալաման յայտնեց որ ինքը արդէն խնդրել է այդ մասին իշխան Ամիրխորուն և կարգադրել որ Բագու գնան, բացի մի քանի օր առաջ մեկնած շէյխ-իւլ-խալամից, նաև մուֆտին և Թիֆլիսի հայոց առաջնորդը: Էջմիածինը ևս ցոյց տուեց այդ աղէտի ժամանակ շուտափոյթ գործելու ընդունակութիւն և մեծ տակաւ:

Թիֆլիսի առաջնորդը ստացաւ Վեհափառ Կաթողիկոսից հետեւեալ հեռագիրը՝ «Հրամայում ենք ձեզ անյապաղ դիմել ձեզ յանձնուած վիճակում բոլոր միջոցներին՝ հայերի և թուրքերի մէջ ընդհանուրների առաջն առնելու համար. ներշնչեցէք մահմեդական հոգևորականութեան հետ միասին՝ փոխադարձ եղբայրական յարաբերութեան անհրաժեշտութիւնը դարևոր հարեանների մէջ, ամեն ջանք գործ դրեցէք այդ յարաբերութիւնը պահպանելու համար: Մեր հրամանը առաջարկում ենք յայտնել ձեզ ստորագրեալ անձանց և հիմնարկութիւններին»:

Եւ ինքը Վեհափառ Կաթողիկոսը մեկնեց Էջմիածնից և փետրուարի 12-ին ժամանեց Թիֆլիս:

Ի նկատի ունենալով, որ Բագուի սոսկալի աղէտը արձագանգ կարող էր գտնել Պարսկաստանում, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը ամսիս 13-ին հետեւալ Փրանսերէն հեռագիրը ուղղեց Պարսկաստանի պետ Մուզաֆֆէր Էղդին Շահին. «Թէհրան, Նորին Արքայական Մեծութեան Մուզաֆֆէր Էղդին Շահնշահին իրանի, Սրտի խորին ցաւով իմացայ, որ Բագուի մուսուլման և հայ ազգաբնակութիւնները, այդ բազմադարեան համադրացիները, արիւնահեղ և անմիտ ընդհարումներ են ունեցել միմեանց հետ՝ երեք օրուայ ընթացքում և տուել են անմեղների բազմաթիւ զոհեր, որոնցից սարսուռ են մարդկային սիրտը և զգացմունքը: Յայտնելով այս մասին Ձերդ Արքայական Մեծութեան, աղաչում եմ պիտիել և խնամել Ձեր Արքայական ողորմածութեան հզօր գայիստնի ներքոյ գտնուած իմ խոնարհ հօտը: Մկրտիչ, ծայրագոյն Պատրիարք և Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Վեհափառ:

Ահա և Շահի պատասխանը «Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին.



Նորին Սրբութեան Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց.

Ես ինքս շատ վշտացած եմ Բաղուի դէպքերից, Երջանիկ եմ հաստատելու, որ Պարսկաստանի հայերը օրինապահ հպատակներ են, որոնց համար ես կարող եմ Ձեզ հաւաստիացնել ամբողջ իմ բարեացակամութիւնս և բարձր պաշտպանութիւնս: Մուգամֆեթ-էդդին

Թիֆլիսի թեմի հայոց առաջնորդն հրամայել էր այս ամսի 13 և 14-ին հոգեհանդիստների ժամանակ մահմեդական հոգեւորականների կողմից արտասանուած քարոզները թարգմանել տալ և ուղարկել իր թեմի զանազան մասերը. մտածուած էր նոյն թարգմանութիւններն ուղարկել և Թաւրիզի ու Պարսկաստանի այլ հայաբնակ մասերը:

Այժմ տեսնենք Թիֆլիսի հայ հասարակութեան նախաձեռնած միջոցները:

Ուրբաթ, փետրուարի 11-ին, Երեկոյեան ժամը 8-ին Թիֆլիսի հայոց առաջնորդարանում կայացաւ առաջնորդ Գրեգին եպիսկոպոս Սաթունեանցի նախագահութեամբ մի մեծ և բազմամարդ ժողով, որին մասնակցում էին հայ հասարակութեան զանազան դասակարգերի և խաւերի ներկայացուցիչներ մօտ 100 հոգի:

Բանալով նիստը սրբազանը յայտնեց, որ ներկայ ժողովը գումարել է՝ խորհրդակցելու համար այն միջոցների մասին որ պէտք է ձեռք առնել խաղաղութիւն և անդորրութիւն հաստատելու թուրք և հայ տարրերի մէջ, և ապագայ աղէտների առջն առնելու ու առհասարակ մտածելու, թէ ի՞նչ անել ներկայ ծանր պատմական ճգնաժամին: Այդ ժողովը կայացրեց հետևեալ որոշումները.

1) Ի նկատի ունենալով, որ Վեհափառ Կաթողիկոսը մեկնել է էջմիածնից՝ Բագու գնալու, յատուկ պատգամաւորութեան միջոցով խնդրել Նորին Վեհափառութեանը՝ կանգ առնել Թիֆլիսում:

2) Ընտրել մի յանձնաժողով, բաղկացած 12 հոգուց և դնել այդ յանձնաժողովը Վեհափառի տրամադրութեան տակ, իբրև աջակից և խորհրդատու մարմին: Այդ յանձնաժողովը, որ կը գործէ Վեհափառի անմիջական ղեկավարութեան ներքոյ, նրա կամ նրա կողմից լիազօր իրաւունքներով կարգուած մի եկեղեցականի նախագահութեամբ, կարող է խորհրդակցութեան հրաւիրել իրաւագէտ և ձեռնհաս անձանց թէ հայ և թէ զանազան ազգութիւններին պատկանող:

3) Յանձնաժողովը պէտք է քննէ թէ ի՞նչ միջոցներ պէտք է ձեռք առնել խաղաղութիւն պահպանելու, որպէսզի Բագուի



աղէտալի և զարհուրելի դէպքերը չկրկնուեն, չընկուեն ուրիշ քաղաքներում և գիւղերում, ուր ապրում են խառն հայերը և թուրքերը:

4) Դիմել շրջաբերականներով բոլոր քաղաքների և վիճակների հայ հոգևորականութեան ներկայացուցիչներին—առաջնորդներին, յաջորդներին և գործակալներին, որ նրանք խորհրդակցելով թուրք հոգևորականութեան և տեղական բանիմաց ու դիրք ունեցող անձնաւորութիւնների հետ, թէ հայերից, թէ թուրքերից, միջոցներ ձեռք առնեն բարոյական ազդեցութիւն գործել և ամեն մի թիւրիմացութեան առաջն առնել ու խաղաղութիւն պահպանել:

5) Աշխատել որ եկեղեցիներում և մզկիթներում հոգևորականութիւնը քաղաքներ տայ ժողովրդին նոյն նպատակով:

6) Սաղաղացման համար վերոյիշեալ միջոցները գործադրել և Պարսկաստանում, ուր Բագուի աղէտալի դէպքերը կարող են արձագանք գտնել. այդ նպատակով օգտուել Թիֆլիսի պարսից ընդհանուր հիւպատոսի սիրալիր առաջարկութիւնից, որ ինքը պատրաստ է ամեն կերպ աջակցել—ամեն հնար գործ դնել, որ Պարսկաստանում հայերի և պարսիկների մէջ որևէ խլրտում առաջ չգայ:

7) Սկսել անմիջապէս հանգանակութիւն՝ նիւթական անյապաղ օգնութիւն հասցնելու աղէտի զոհ եղած հայերի ընտանիքներին և հայ դժբախտացածներին և օգնութիւն հասցնելու գործը կենտրոնացնել յանձնաժողովի ձեռքում:

8) Հրաւիրել Թիֆլիսի գլխաւոր քաղաքներից հայ ազգաբնակչութեան ներկայացուցիչներ՝ խորհրդակցելու համար ձեռք առնուելի միջոցների մասին:

9) Ի նկատի ունենալով, որ ապացուցուած իրողութիւն է թէ թուրքերը Բագում վաղօրօք զինուած են եղել, պարտաւորութիւն դնել յանձնաժողովի վրայ, որ նա հայ և ռուս իւրաւագէտների և ձեռնհաս անձանց աջակցութեամբ մանրամասն և անաչառ քննութիւն կատարէ աղէտի ծագման իսկական պատճառների մասին և պատրաստէ մի մանրամասն զեկուցագիր՝ ներկայացնելու Վեհափառին, որ իր կողմից ևս ներկայացնէ ում հարկն է:

Ժողովում երկար վիճաբանութիւններ անդի ունեցան. եղան նոր առաջարկութիւններ: Ի վերջոյ ժողովն ընդունեց բոլոր վերև յիշած կէտերը մի քանի փոփոխութիւններով և նշանակեց կիւակի, փետրուարի 13-ին, Վանքի մայր եկեղեցում հոգեհանգիստ ընկած զոհերի յիշատակին:

Ապա ժողովը գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրեց յանձ-



Նաժոճողով, բաղկացած հետեւեալ անձերից (այբբենական կարգով) Ա. Ահարոնեան, Հ. Առաքելեան, Իշխ. Ալ. Արղունթեան, Ար. Բաբեան, Ալ. Մէլիք-Ազարեան, Ս. Մէլիք-Աղամեան, Տ. Յովհաննիսեան, Բժ. Ա. Խատիսեան, Ա. Սահակեան, Լ. Սարգսեան, Բժ. Կ. Ստեփանեան, Ալ. Քալանթար, և 4 փոխ-անդամ. Բժ. Արծրունի, Ա. Արասխանեան, Ե. Թոփչեան և Յ. Սպէնդիարեան:

Ծնցող արիւնալի անցքեր էին կարծես հարկաւոր որ մեծ զարկ տրուի հայ-թուրք-վրացական համերաշխութեան գաղափարին: Ամեն տեղ այդ ազգերի ներկայացուցիչները ցաւակցութիւն են յայտնում պատահած դժբախտութեան համար և միջոցներ են ձեռք առնում որ չարամիտ մարդիկ չզրգոնեն կրքերը և նման դէպքեր չառաջացնեն և գաւառներում: Հայերի հոգեհանգիստներին ներկայ են լինում թուրք հոգևորականութիւնը և ժողովուրդը, իսկ մահմեդականների հոգեհանգիստներին հայ հոգևորական, և աշխարհական ներկայացուցիչներ: Եկեղեցիներում և մզկիթներում համերաշխութեան և եղբայրութեան ճառեր են արտասանում: Ինտելիգենցիան և ժողովուրդը խառն ազգաբնակչութիւնների հետ միտինգներ են կազմում... Մի խօսքով ղեռ երբէք այնքան անկեղծ խօսքեր և փոխադարձ համակրանքներ չեն արտայայտել Կովկասի հարևան ազգութիւնները, ինչպէս Բագուի սարսափներից յետոյ. այժմ քէնի, վրէժխնդրութեան ձայներն խեղդում են մասսաների «կեցցէ՛ եղբայրութիւն և համերաշխութիւն» ազադակների մէջ: Պէտք էր տեսնել գլուխների այն ծովը, որ լքցուել էր փետրուարի 13-ին և 14-ին Թիֆլիսի Վանքի ընդարձակ բակը, պէտք էր լսել ամբոխի ձայնը, լսել թուրք, վրացի և հայ ճառասոսներին՝ համոզուելու համար որ Բագուի զոհերի արիւնով համերաշխութեան մի ուխտ է կնքուած Կովկասեան ազգերի մէջ:

Այդ ազգերի մամուլի ներկայացուցիչներն ևս, մոռացած մի քանի անհատների ատելութեան քարոզները, աղքատած մասսային տրամադրութիւնից, ցաւալի անցքերին նուիրեցին տողեր, որոնք ցոյց են տալիս որ մեր կեանքում Վերիչկո—Ճավ—ճավաձեան ուղղութիւնը մահուան է դադապարտուած: «Այսօր, ասում է «Ծնոր. Փուրց.» հրք ամբողջ Ռուսաստանը սթափուում է իրան կաշկանդող խոր քնից, երբ ամեն տեղ տիրում է ընդհանուր շարժում լաւագոյն ապագայ ստեղծելու համար, այո՛, այսօր, ընդհանուր ոգևորութեան ժամանակ Բագուի դէպքերը, այս վերին աստիճանի ցաւալի անհամաձայնութիւնը իրրեւ զարհուրելի դիսսոնանս են ներկայանում մեզ: Այս դէպքերի դիմաց մարդու սիրտը պատուում է, լքցւում, և արիւնն երակներում սառ-



չուս։ Ձեռն հաւատում, երանգ է, թէ իրականութիւն։ չէ՞ որ այս հոմահաւասար է սեփական ամենաթանկագին իղձերից հրաժարուելուն, չէ՞ որ այս նշանակում է ոտնակոխ անել մարդու սրբութեանց սրբոցը, իղէալը։ Եւ յետոյ, երբ է տեղի ունենում այդ բոլորը.—այն ժամանակ, երբ պիտի վերջ դրուի բռնութեան, երբ պիտի ոչնչացուին այսօրուայ կարգերը, երբ մեր երեակայութեան մէջ արդէն այնքան պարզ նկատուում է մարդկային ազատ կեանքը, երբ հարկաւոր է, որ բոլոր կովկասեան ազգերը ձեռք-ձեռքի տուած եղբայրաբար կռուեն կովկասեան արշալոյսի համար։ Եղբայրական միութեան, համաձայնութեան, դաշինքի փոխարէն—արիւնահեղութիւն եղբայրների և եղբայրասպան պատերազմ։ Միթէ սա էր հարկաւոր մեզ այսօր, միթէ սա է մեր պատասխանը մեր թշնամիներին... Ո՞վ զարթեցրեց չար և խաւար ուժերը, ո՞վ զինեց իրար դէմ երկու հարեան ազգերին, ո՞վ և ի՞նչը յարուցեց եղբայրասպան կոտորածը.— թող ամենասաստիկ քննութիւնը պատասխան տայ այս հարցերին։

Իսկ առ այժմ այս բազմաթիւ զոհերի առաջ, այսքան արտասուների, նեղութեան և թշուառութեան առաջ թող բոլոր կովկասցիք, բոլոր հասկացող ուժերը անյողդողդ երդում, սուրբ խոստում դնեն, որ մեր միտքը, հոգին, մեր ամբողջ կեանքը նուիրուած կը լինեն այսուհետեւ Կովկասի ազգերի եղբայրութեան և միութեան ամրապնդման։ Կովկասեան ոչ մի ազգութիւն չէ կարող ապրել առանց կովկասեան այլ ազգութիւնների, և նա, ով սիրում է իր ազգութիւնը, իր հայրենիքը, նա պիտի սիրէ Կովկասը և կովկասեան բոլոր ազգութիւնները։ Կովկասեան որ և իցէ ազգութեան ազատութիւնը և բարեկեցութիւնը հնարաւոր է միայն ազատ Կովկասում։ Թող Բաղլում թափուած անմեղ արիւնը և կոտորուած կովկասցիք իրրեւ զոհ ծառայեն կովկասեան ազգերի եղբայրութեան և դաշինքին։ Գոնէ այսուհետեւ սթափուենք, ըմբռնենք մեր պարտաւորութիւնները, և այդ կորուստի, այդ թանկագին, անմեղ կորուստի վրայ կանգնեցնենք կովկասեան միացած ազգութիւնների եղբայրական դաշինքի փառաւոր արձանը։ Եւ թող չծիծաղեն թշնամիները.—մենք մի ենք, և միացած ուժով դէմ կը դնենք բռնութեան և չարութեան։ Կովկասցիք, Բաղլում թափուած եղբայրական արիւնը, այնտեղ մորթուած անմեղ երեխաների հոգիները կը տան մեզ եղբայրութիւն, միութիւն և դաշն։ Եւ մենք չենք կարող լռել։

Ահա և «Каспий» լրագրի խմբագիր Ալի Մարդան բէգ Թոփ-չիբաշէվի կարծիքը, որ արտայայտուած է փետր. 16-ին թիֆլիսի քաղաքագլուխ Վերմիշեանին ուղղած նրա հեռագրի մէջ։ «Այս



բողոքին վերջացած հայ-թուրքական միտինգի թարմ տպաւորութեան տակ, բարոյական պարտքս եմ համարում ուրախացնել յանձին ձեր Թիֆլիսի ազգաբնակչութեան մահմեդականների և հայերի ներկայացուցիչներին որոշ արտայայտած բողոքի համար այն կեղծ հաւաստիացման դէմ՝ թէ գոյութիւն ունի որ և է թշնամութիւն երկու եղբայր ազգերի միջև, որը աննկարագելի ոգևորութեամբ ընդունուեց անհամար թուով ժողովուած հայերից, թուրքերից և ուրիշ ազգութիւններից: Անկեղծօրէն ցաւում եմ, որ մի քանի հանգամանքներ արգելք են հանդիսանում տպել իմ խմբագրութեամբ լոյս տեսնող լրագրի մէջ արտասանուած ճառերի էութիւնը, որոնք հրաւիրում էին երկու ազգերին յաւիտեանս յաւիտենից խաղաղ և միաբան մնալ: Ժողովի վճռի մէջ անկեղծ շնորհակալութիւն է յայտնուած ձեզ ի նպաստ խաղաղութեան ձեր ցոյց տուած գործունէութեան համար: Անձամբ ողջունում եմ ձեզ, սրտագին շնորհակալութիւնս:

Բագուի Նաւթարդիւնագործների համաժողովում ևս ուրս մարդիկ իրանց ճառերում ցոյց տուին թէ որքան ծանր է նրանց համար մեր իրականութեան պայմաններով առաջացած աղէտը և որքան անկեղծ կողմնակից են նրանք համերաշխութեան գաղափարին: Փոխադարձ համակրութեան նման արտայայտութիւն տեղի են ունեցել և Բաթումում, Գանձակում, Նրևանում, Ասխաբադում, Վլադիկավկասում և այլ քաղաքներում:

Վերջացնում ենք հասարակական գիտակցութեան և ինքնօգնութեան արտայայտութիւնների շարքը գրութեամբն այնպիսի մի միջազգային հիմնարկութեան, ինչպիսին է Բագուի Նաւթարդիւնագործների խորհուրդը, որ փետրուարի 12-ին ուղարկեց հետեւեալ հեռագիրը ֆինանսների և պետական կալուածների մինիստրին. «Պրաւոսլաւ, հայ և մահմեդական հոգևորականութիւնը բոլոր ազգերի պատուաւոր անձերի հետ միասին, քաղաքում և Նաւթահորերի շրջանում երկու անգամ շրջելով՝ կոտորածը դադարեցրեց, բայց կրած ծանր օրերի տպաւորութիւններն այնքան ուժեղ են, որ կարգը բոլորովին վերահաստատուած համարել չէ կարելի: Բնական սարսափի ազդեցութեան տակ քաղաքից մեկնում են ահագին խմբերով, բարձի թողի անելով ստացուածքները և գործերը—արդիւնագործներ, վարպետներ, բանուոր: Արդիւնագործութիւնը և առևտուրը առանց բանուորական ձեռքերի մնալու վտանգի մէջ են: Ազգաբնակչութիւնը հանգստացնել և խաղաղ սովորական կարգը վերահաստատել կարող է միայն այն լիակատար համոզմունքը, որ ազգաբնակչութեան կեանքը և գոյ-



քը պաշտպանութիւն կը գտնեն կառավարութեան կողմից: Նաւթարդիւնաբերողները խորհուրդը և բորսայի կոմիտէտը ենթադրում են, որ այդպիսի հանգստացում ազգաբնակչութեան մէջ մտցնել և արդիւնագործութեանն ու առևտրին հնարաւորութիւն տալ շարունակելու իր գոյութիւնն այսուհետև կարող է միայն Թագաւոր Կայսրի տիրական խօսքը Կովկասի բարձր իշխանութեանն ուղղած՝ ամենաեռանդուն միջոցներ ձեռք առնել՝ կարգը վերականգնելու և միաժամանակ անկողմնակալ քննութիւն կատարել սարսափելի դէպքի վերաբերմամբ՝ յանցաւորներին գտնելու համար: Նաւթարդիւնաբերողները խորհուրդը և բորսայի կոմիտէտն ամենախոնարհաբար խնդրում են ձեր բարձր գերազանցութեանը արկանել առ ողորմ Նորին Մեծութեան ներկայ միջնորդութիւնը և չզրանալ ձեր աջակցութիւնը այս խնդրին բաւարար վախճան տալու:—Միւս կողմից նաւթարդիւնաբերողների խորհուրդը և բորսայի կոմիտէտը այս հեռագրի պատճէնը հաղորդելով Աստրախանի, Մարատովի Նիժնի-Նովգորոդի, Մոսկուայի և Պետերբուրգի բորսաների կոմիտէտներին, խնդրում են նրանցից պաշտպանել այդ հեռագրում յայտնուած իրանց միջնորդութիւնը:

Այդ ընդհանուր բարձր տրամադրութիւնների շնորհիւ աղէտից ֆնասուածների նիւթական օղնութեան գործն էլ շատ աջող է գնում. դժբախտացածների օգուտին Բագուի նաւթարդիւնագործների ժողովը որոշեց 100 հազար յատկացնել և Բագուի քաղաքային վարչութիւնը՝ 50 հազար, առատօրէն նուէրներ են հաւաքւում նաև բոլոր թերթերի խմբագրութիւններում ու զանազան քաղաքների վարչութիւններում: Առանձին ուշադրութեան արժանի է վրաց տպարանի բանուորների նուիրատուութիւնը, որին կցած է հետևեալ նամակը, «Յնորիս ֆուրցէլ»-ում տպուած.

«Պ. խմբագիր. խոնարհաբար խնդրում ենք ձեր յարգելի լրագրի միջոցով յայտնել մեր ցաւակցութիւնը Բագուում պատահած աղէտի պատճառով, թիֆլիսում համարեա ամենքից շուտ մենք իմացանք այդ սարսափելի և միևնոյն ժամանակ կասկածելի լուրը, մեր, դրաշարներէս ձեռքերը համարեա թուլանում էին այս բառերի շարելիս, մեր տխրութեանը չափ ու սահման չկար: Մտածում էինք, միթէ այս բոլորը ճիշտ է և եթէ ճիշտ, միթէ մենք այս տեսակ հեռագիրների և նամակների շարելուն էինք սպասում: Այն էլ երբ, այսօր, այժմ, երբ մեր արեան ամեն մի կաթիլը անգնահատելի է: Միթէ ներկայումս այդպէս ի զուր և բոլորովին անօգուտ պէտք է թափուի մեր արիւնը: Հազարաւոր դիակներ փողոցում ընկած լինեն և ինչո՞ւ,



ձև համար: Թափուեց այն եղբայրների արիւնը, որոնք մինչև այսօր իրար վիրաւորանք չեն հասցրել: Ուրեմն, ի՞նչը խառնակութիւն զցեց ժողովրդի մէջ, ի՞նչն էր պատճառը: Միթէ մեր հարեան թուրքերը իրանք չեն հեռացրել անպատիժ, ֆուսակար և չար անհատներին: Սրանով վերջացնում ենք մեր նամակը, որովհետև գիտենք, որ տեղը մեզ թոյլ չի տայ, որ ինչ ցանկանում ենք և գիտենք—նկարագրենք... Համբերութիւն, եղբայրներ և ընկերներ, ապագան ցոյց կը տայ որ չենք սխալուել: Այս նամակի հետ ուղարկում ենք 34 ռ. 60 կ., որ հաւաքել ենք մեր միջից Բազուի հազարաւոր դժբախտացած ընտանիքների և մեր վիրաւորուած եղբայրներին օգնելու համար»:

Պէտք է յոյս ունենալ որ և Ռուսաստանի միւս մասերն ևս ցոյց կը տան բարոյական և նիւթական աջակցութիւն—արմատախիլ անելու համար նման դէպքեր առաջացնող կեանքի հիմնական պատճառները.

Լ. Ս.

17 Փետր.

—«Кавказ» պաշտօնական լրագրից իմանում ենք, որ Սիմբիրսկի, Սամարայի, Սարատովի և Կազանի նահանգներից եկած ռուս բանուորները թողնում են նաւթահանքերը և ընտանիքներով մեկնում են Սիզրան, երկիւղից ստիպուած, որովհետև չարամիտ մարդիկ լուր են տարածել թէ կոտորելու են ռուս բանուորներին: Փետրուարի 17-ին մեկնեցին 400 հոգի, չորս օրում մեկնել են 1000-ից աւելի: Ամեն օր հեռացողների թիւն աճում է: Հայերի և թուրքերի խաղաղ միացման պատրուակով կազմում են բանկէտներ: Դումայի արտակարգ նիստը չէ թոյլատրուած: Արձանագրուած են 202 սպանուած. 155 հայ, 25 թուրք և 7 ռուս, մնացածները միւս ազգութիւններից: Վիրաւորուած են 159 հոգի. 75 հայ, 41 թուրք և 24 ռուս: Զերբախալուած են 19 հոգի, որոնք մեղադրուած են թալանի մէջ: Առաւօտեան ժամը 10-ին իշխան Ամիրախորի նախագութեամբ կայացաւ դատական վարչութեան ներկայացուցիչների, երդուեալ հաւատարմատարների, ձայնաւորների քաղաքագլխի, հայ և թուրք ականաւոր անձերի խորհրդակցութիւնը: Հրաւիրուած էին լրագիրների խմբագիրները, որոնք չեկան:

—Փետրուարի 18-ին Նորին Կայսերական Մեծութիւնը